

**ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА
В УРСР В УМОВАХ ТОТАЛІТАРИЗМУ
(СЕРЕДИНА 1940-Х – СЕРЕДИНА 1980-Х РОКІВ)**

Бондарчук П. М.

ВСТУП

Релігія є тісно пов'язана зі суспільним буттям. Кожне покоління передає суспільну програму наступним поколінням й успішність засвоєння цієї трансляції залежить значною мірою від об'єктивної реальності суспільства та суб'єктивної реальності індивіда. І саме тут вагому роль відіграє релігія. Вона є певною легітимаційною, установчою силою, заборолом, що захищає від хаосу. Водночас релігія постає фактором, який сприяє самовизначенню індивіда, усвідомленню групи людей як певної моральної спільноти, пов'язаної спільними поглядами на «добро» і «зло». Зв'язок між релігією і суспільством поширюється на різні сфери суспільної діяльності: політичну, економічну, культурну, сімейну тощо. Вивчення їх може бути глибшим (як і багатьох суспільних процесів), якщо належним чином аналізувати становище релігії в суспільстві, особливості релігійності населення.

Водночас розгляд релігійного впливу важливий і щодо окремих осіб. Зазвичай людина, віра якої справді глибока, у своїй діяльності (в широкому значенні цього слова), в повсякденному житті керується релігійними засадами. Вони великою мірою обумовлюють її буття. Зміна цих чинників призводить до радикальної трансформації світогляду й самої ментальності людини, її поведінки в суспільстві.

Соціорелігійні напрацювання також дозволяють краще зрозуміти ментальність народу, його прагнення, сподівання, надії. Цей пласт проблеми важливий для вироблення державної геополітичної стратегії розвитку, культурної та духовної політики, які враховували б особливості ментальності населення України, гармонійно поєднувалися з наявними реаліями.

У ХХ Ст. в СРСР релігійна сфера зазнала чи не найбільших змін. Це стосується не лише релігійних структур, а й власне повсякденного релігійного життя пересічних вірян, релігійності населення. Суспільство, в якому раніше релігійний світогляд був характерний для більшості населення, за менш ніж півстоліття перестало бути таким; віруючі люди почали сприйматися як носії забобонів, пережитків минулого, а часто і як

вороги радянської держави. Такі історичні реалії актуалізують проблему вивчення релігійних процесів означеного періоду.

Загалом релігійне життя в Україні позначене різноманітністю конфесій. І хоча релігійність українського народу найчастіше пов'язана з православ'ям, однак вагому роль в релігійному житті відігравали й інші конфесії, із них найбільш впливовим є греко-католицизм. Історично склалося, що у ХІХ–ХХ Ст. він не лише виконував суто духовні функції, а відігравав значну роль у національному пробудженні українців Галичини й Закарпаття, сприяв їхньому національному й культурному розвитку, служив потужним засобом національного єднання. Відповідно, антиукраїнські сили, розуміючи його колосальний духовний і націєтворчий потенціал, ставилися до нього вороже. У цьому дослідженні автор проаналізував дії радянської влади спрямовані на ліквідацію греко-католицьких структур, перехід греко-католиків до підпільних форм релігійної діяльності і їхні особливості.

1. Львівський собор 1946 р. і перехід греко-католиків до підпільних форм релігійної діяльності

Із відновленням радянського режиму в західноукраїнських областях влада приступила до активної радянізації західних областей. На перешкоді цьому стояли не лише збройні загони УПА, а й релігійні структури, зокрема греко-католицькі, які підпорядковувалися Ватикану, налаштованому проти радянської влади. Тому, одним із першочергових завдань, які ставив перед собою комуністичний режим, була їхня ліквідація.

Щоб краще зрозуміти вплив і масштаби греко-католицької церкви в Україні, звернімося до статистики. 1939 року вона, згідно з архієпископом І. Бучком, налічувала 4400 храмів, 2950 священників, 195 монастирів, 1610 ченців і черниць, 520 богословів і майже 4,3 млн. віруючих¹. За даними А. Шептицького, загальна кількість греко-католиків на середину 1944 року становила 5 млн. осіб (ця цифра була вказана у листі на ім'я голови Ради у справах релігійних культів при РНК СРСР від 17 серпня 1944 року). У польській пресі за 1938 рік наводилася цифра близько 3 млн.²

На кінець 1945 – початок 1946 року на обліку перебувало 2290 греко-католицьких храмів. Із них 568 – у Дрогобицькій, 567 – у Станіславській, 522 – у Львівській, 539 – у Тернопільській, по 2 –

¹ Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади / АН України, Ін-т українознавства та ін.; відп. ред. Я. Лялька. Кн. 1. Львів, 1993. С. 309; Баран В. Влада і церква: З історії взаємин у 1945–1965 роках. Сучасність. 1995. № 5. Травень. С. 113.

² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. Арк. 156.

у Чернівецькій та Волинській областях. На той час було обліковано 1294 представники греко-католицького духовенства³. З них 859 (66%) пізніше підтримали ініціативну групу на чолі з Г. Костельником⁴. Як бачимо, ця мережа греко-католицьких храмів розгалужувалася переважно в Галичині.

Існувала велика кількість греко-католицьких парафій і в Закарпатті. На середину 1947 року в Закарпатській області, за даними архівів, функціонувало 330 церков, у яких працювало 260 священнослужителів⁵. Зарубіжний дослідник Б. Боцюрків наводить таку цифру: у 1944 році Мукачівська єпархія нараховувала 461 555 вірян, 281 парафію із 459 храмами й каплицями, 8 (5 чоловічих і 3 жіночих) монастирів⁶. За даними останнього довоєнного перепису (1930 р.) у Підкарпатській Русі проживало 112034 православних і 359201 греко-католиків⁷. Така велика релігійна мережа, підпорядкована антирадянськи налаштованому зарубіжному центру, становила загрозу радянським впливам у Західній Україні.

Із відновленням радянської влади в західноукраїнських областях радянська влада почала готувати ґрунт для ліквідації греко-католицької церкви. У квітні 1945 року органами НКВД були заарештовані митрополит Й. Сліпий, єпископи М. Будка, М. Чарнецький, Г. Хомишин, І. Ляшевський⁸. Радянське керівництво вважало, що, позбавивши УГКЦ проводирів, її легше буде знищити.

Для агітації віруючих греко-католиків за перехід їх у лоно РПЦ у західні регіони надсилалися численні відозви, листівки й послання. Так, 10 тис. примірників звернення Патріарха Московського і всієї Русі Алексія «Пастирям і віруючим греко-католицької церкви, жителям західних областей Української РСР» було надіслано до нещодавно призначеного єпископа Львівського і Тернопільського Макарія (Оксюка). Текст звернення було узгоджено з В. Молотовим 19 березня 1945 року. У ньому Патріарх Алексій висловлював жаль із приводу одірваності греко-католиків від православ'я, критикував діяльність греко-католицької церкви та її керівництва, закликав їх розірвати зв'язок із Ватиканом, «який веде вас у темряву, духовну загибель

³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640. Арк. 156.

⁴ Там само. Арк. 157.

⁵ Там само. Спр. 4555. Арк. 306.

⁶ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). Пер. з англ. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. С. 189.

⁷ Там само.

⁸ Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. Львів: Свічадо, 2001. С. 366.

завдяки своїм релігійним помилкам», і повернутися в «обійми вашої рідної неньки – Руської Православної Церкви»⁹.

Одне з таких звернень, що належало єпископу Львівському і Тернопільському Макарію, було опубліковано 24 червня 1945 року в день П'ятидесятниці. У ньому єпископ закликав греко-католиків повернутися до віри своїх дідів і батьків, а православних – до молитви за повернення греко-католиків у лоно православ'я¹⁰. Використовуючи православне духовенство в справі ліквідації греко-католицької церкви, радянська влада намагалася зміцнити свій вплив у Західній Україні.

Після публікації у львівській обласній газеті «Вільна Україна» і в республіканській «Радянська Україна» статті В. Росовича «З хрестом чи з ножом»¹¹ серед греко-католицького духовенства виник рух за воз'єднання греко-католицької церкви із православною, який був інспірований радянською владою. Окремі представники греко-католицького духовенства підтримали його частково в результаті тиску з боку радянських органів, а також розуміючи, що згода на добровільне приєднання – це надія на збереження християнства у західних областях.

Було створено ініціативну групу у Львові, до складу якої ввійшли представники єпархії від західних областей України. Її очолив настоятель Преображенської церкви в м. Львові Г. Костельник, який водночас був представником Львівської єпархії. Поряд з іншими членами ініціативної групи – М. Мельник, парох Нижанковичів і генеральний вікарій Перемишльської єпархії Дрогобицької області, представник Перемишльської єпархії; А. Пельвецький, парох Копиченців, декан Гусятинського деканату, представник Станіславської єпархії¹². Більшість представників ініціативної групи були змушені приєднатися до неї в результаті тиску з боку радянських органів. Про це неодноразово казали й самі священнослужителі. Греко-католицький декан В. Лисенко згадував розмову в органах МДБ, під час якої начальник йому погрожував: «...Коли не підете за Костельником, то

⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 35.

¹⁰ Божею Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. Львів, 1945. [4 с.].

¹¹ Під псевдонімом В. Росович ховався невідомий автор; існували думки, що це міг бути Я. Галан або Г. Костельник. Детальніше дивись: Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ Ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. С. 287.

¹² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 105.

згнієте ось тут, – і показав пальцем на підлогу. (Я вкоротці пізнав, що під його підлогою є в'язниця)»¹³.

Варто також відзначити, що сам Г. Костельник ще задовго до Львівського собору 1946 року був ідейним прихильником зближення греко-католицької церкви з православ'ям. Зокрема, він задумувався над можливістю перетворення греко-католицької церкви в Західній Україні в автокефальну православну¹⁴. Тому кращої кандидатури на очільника ініціативної групи, ніж Г. Костельник, навряд чи можна було знайти.

Він був знаний у церковних колах як вчений-богослов, педагог, письменник, талановитий проповідник і патріот. Отець Йосиф Кладочний, близька особа до Шептицького, згадував: «Це була людина не тільки здібна, образована, о великому знанні предмету. Але він дуже цікаво викладав [філософію у семінарії – прим. П. Б.] так, що в часі викладів в аудиторії панувала абсолютна тишина»¹⁵. Г. Костельник ще у 1920-х роках почав схилитися до православ'я в богословських питаннях і був духовним наставником прибічників так званого візантійського напрямку в греко-католицькій церкві¹⁶. Однак, як згадували сучасники, часто емоції брали в нього верх над розумом, зокрема, в суперечці з єзуїтом Спачілем, навколо його твору «Спір про епиклезу». Останній звинувачував Костельника в розбіжності з вченням Церкви тощо. Костельник також рішуче виступав проти celibату. Конфронтація з Ватиканом призвела до того, що Шептицький під тиском Риму змушений був усунути його з викладання в семінарії, натомість призначивши гімназичним катехітом.

Після встановлення 1939 року в західній Україні радянської влади, її представники, знаючи про вибуховість Костельника та його конфронтацію з Ватиканом, вирішили зробити його «ліквідатором» унії. Його сімнадцятирічний син був заарештований, Костельник зазнав шантажу, однак вистояв. Після війни ситуація дещо змінилася. Смерть Шептицького, невдала поїздка з групою священнослужителів у Москву (січень 1945 р.) з приводу збереження Греко-католицької церкви, безумовно, вплинули на рішення Г. Костельника¹⁷. Сюди додався тиск, перед яким було важко вистояти. Його шантажували попередньою

¹³ Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. Львів: Каменяр, 1999. С. 73.

¹⁴ ГДА СБУ. Ф. 3. Оп. 145. Спр. 7. Арк. 39–41.

¹⁵ Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Місіонер, 1995. С. 212.

¹⁶ Кириченко О. Є. Уніатська церква: шлях до Львівського собору. Західна Україна: перше десятиріччя після війни / АН УРСР, Ін-т історії. К., 1988. С. 10.

¹⁷ Шкраб'юк П. Назв. праця. С. 213.

антирадянською діяльністю та майбутньою долею синів, які добровільно вступили в дивізію СС «Галичина». Вони перебували у британському полоні, і про те, що вони живі й що їх не збираються видавати, він не знав¹⁸. Поставивши Г. Костельника перед страшною дилемою вибору, радянські органи вміло диригували ним.

Члени ініціативної групи звернулися до уряду СРСР із заявою затвердити її склад та санкціонувати право керувати возз'єднанням греко-католицької церкви з РПЦ¹⁹. Ця заява й відповідь уповноваженого Ради в справах РПЦ в УРСР були опубліковані у львівській обласній газеті «Вільна Україна» 6 липня 1945 року. У ній також було вміщено статтю старшого наукового співробітника Інституту історії України АН УРСР К. Гуслистого «З історії боротьби українського народу проти церковної унії»²⁰. За ними ринули інші антиуніатські публікації. Прокламації ініціативної групи до населення подавалися в традиціях російського централізму: наголошувалося на величезній ролі, яку зіграла Росія в справі звільнення українців від польського поневолення²¹.

Інформація про діяльність греко-католиків жорстко фільтрувалася. Навіть брошура Г. Костельника «Апостол Петро і римські папи чи догматичні основи папства», видана у Львові 1945 року²² і спрямована проти унії, окремими радянськими функціонерами сприймалася як реакційна. Так, у рецензії А. Лихолата, присвяченій виданню цієї книги й поданій заступникові начальника управління пропаганди й агітації ЦК ВКП(б) М. Іовчука, вказувалося, що автор не «є переконаним противником римської церкви, навпаки, він за переконаннями римлянин»²³. Лихолат зазначив, що книга може завдати шкоди лише політичній просвіті населення західноукраїнських областей і внести ще більшу плутанину в питання взаємин православних і греко-католиків²⁴.

По-своєму зреагувала на радянську політику, спрямовану проти греко-католицької церкви, ОУН. В її інструкції «Надрайонним провідникам до виконання» від 12 листопада 1945 року зазначалося: «Бойкотувати всіх священників, що перейшли на православ'я чи підписали заяву про входження до ініціативної групи Костельника. Батюшок, що прийшли зі Сходу, із села виганяти. Якщо більшовики

¹⁸ Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів. Сучасність. 1998. № 1. С. 108.

¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638. Арк. 105.

²⁰ Там само.

²¹ ГДА СБУ. Ф 13. Спр. 376. Т 84. Арк. 27–30.

²² Див.: Костельник Г. Вибрані твори. К.: Вид-во Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1987. С. 3, 23–70.

²³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 217. Арк. 3.

²⁴ Там само. Арк. 5.

замикають церкви, хай народ силою розмикає і молиться. Викрити перед населенням священників, що перейшли до ініціативної групи. Якщо вони конспіруються – вислати стрільців, переодягнених в енкаведистський однострій, щоб ті підмовляли цього священника до переходу в православ'я. Тоді він буде оправдуватись і покаже документ переходу. Потім спокійно стрільці відходять, а через кілька днів на зібранні населення його розконспірують»²⁵. Бійці УПА не вдовольнялися самою лишень інструкцією, використовуючи різні методи для захисту греко-католицизму. Траплялося, що в прокламаціях ОУН–УПА РПЦ називалася енкаведистською, а Патріарх Алексій «знаним енкаведистом» і «старим агентом Сталіна»²⁶. Пізніше, коли відбувалася ліквідація греко-католицьких структур, священники, які перейшли до РПЦ, нерідко зазнавали переслідування з боку бійців УПА²⁷.

8–10 березня 1946 року відбувся Собор греко-католиків у Львові. На ньому були присутні 216 делегатів-священників і 19 делегатів-мирян (із запрошених 225 делегатів-священників і 22 делегатів-мирян) із трьох епархій – Львівської, Самбірсько-Дрогобицької і Станіславської²⁸. У постанові Собору зазначалося: «...відкинути постанови Берестейського собору з 1596 року, зліквідувати унію, відірватись від Ватикану і повернутись до нашої батьківської святої православної віри і Руської Православної Церкви»²⁹. Отже, офіційне існування греко-католицької церкви в Україні було заперечене як владою, так і частиною місцевого духовенства.

Чимало греко-католицьких священників зайняло конформістську позицію, бажаючи уникнути репресій та зберегти свої посади. Їхню позицію яскраво відображають слова священника Бродського деканату Ладинського, який у бесіді з делегатами Львівського собору заявив: «Погано, що немає єпископів, а справа з православ'ям як видно піде. Лобом стіни не розіб'ю і пошлю вітальну телеграму собору»³⁰.

²⁵ Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К.: Пульсари, 2002. С. 273.

²⁶ ГДА СБУ. Ф 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 20

²⁷ Там само. Арк. 33.

²⁸ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946. Львів: Вид. Президії Собору, 1946. С. 53; Львівський Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. Б.м.: Вид. Патріарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. С. 62.

²⁹ Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові. С.128; Див. також: Львівський Церковний Собор. С. 94.

³⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2840. Арк. 47; 55.

На мотиви «возз'єднання» більшості греко-католицьких священників з РПЦ вказується в «листі до українських повстанців» (автор ховався під псевдонімом О. Ікона), який наводиться в одному з документів ОУН – УПА під заголовком «До т. зв. “возз'єднання” Церков», датований 28–30 листопада 1946 року³¹. У цьому документі зазначалося: «Чому більшість священників вибрала першу альтернативу? Перед приходом Червоної армії більшість священників за всяку ціну рішилися остати на своїм пості в парохіях. Коли ж тепер прийшло вибирати між двома злами, здоровий розум каже вибрати менше зло. Становище священника диктує йому залишитися зі своїми вірними, хоча б під покришкою православ'я, і то є меншим злом. Більшим злом є покидати парохію і перейти на світське становище (стати вчителем, бухгалтером, записатися на дальші студії) тоді, коли люди бажають мати в себе священника, може цієї одинокої людини в селі, перед яким можна відкрити своє серце, висказати свої болі, дізнати від нього потіхи. Коли б священники були б опиралися дотепер, більша їх частина була б вже на засланні, бо до засуду вистарчає якась проповідь з легенькою закраскою національного, посвячення могили чи хреста (автор документа говорить про “могили героїв” та пам'ятні хрести на тих місцях, де органи КДБ знищували в'язнів тюрем під час відступу радянського війська в 1941 р. – за Б. Боцюрківим) участь в контингентовій комісії за час німецької окупації, становище мужа, довір'я і т. д. А тоді б як виглядали б наші села, коли б не стало священників. ...Як виглядали б села, коли б прийшли східні православні священники? А вони прийшли в Львівську єпархію, а люди відчуваючи потребу релігії, ходять до них, але чи мають до них довір'я??? Ні!!

А вірні яке займають становище? Вірні про все поінформовані і розуміють становище священників за винятком деяких десятків, яким може менше залежить на Богу, а більше на данім священнику, якого убожають. Вірні довіряють священникам, які є в Ініціативній групі, так, як і передше і ніколи не заведуться на них»³².

У Закарпатті влада діяла подібним чином. Декретом Закарпатської Народної Ради від 24 березня 1945 року було спрощено перехід греко-католицьких парафій у православ'я, що дало поштовх для відбирання храмів у греко-католиків. У книзі Ю. Коссея зазначається: «Робилося це все цинічно і брутально. Сільські ради скликали збори, на яких

³¹ Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). С. 160–161.

³² Там само. С. 162–163.

один-другий із залу викрикував про перехід на православ'я. Голос таких агітаторів приймався як воля народу»³³.

Тут влада теж намагалася створити ініціативну групу, яка ініціювала б навернення у православ'я. Однак єпископ Теодор Ромжа перешкоджав цим планам. Тоді радянська влада вирішила ліквідувати його. Вважаємо за необхідне детальніше спинитися на цій брутальній акції. У листі до секретаря ЦК КП(б)У за підписом православних єпископів Станіславського Антонія, Дрогобицького Михаїла, Мукачівського Нестора (січень 1948 року) зазначалося, що восени 1947 року обласний орган МДБ Закарпатської області спланував напад на греко-католицького єпископа Теодора Ромжу. Після побойів єпископ залишився живий, тому співробітники цього органу подали таку версію: «Повідомили міську лікарню про випадок, що мовляв, автомашина наїхала на повозку, де їхав єпископ і 6 чоловік духовництва». Коли в лікарні єпископові стало легше, органи МДБ, побоюючись компрометації, наказали отруїти єпископа. Це зробила медсестра зі східного регіону. Місцевих медиків до хворого не допустили. Православні єпископи повідомляли, що ця подія обурила все населення, зокрема й православне, і нашкодила православ'ю³⁴. Такі випадки, звісно, не сприяли виявам лояльності місцевого населення щодо православ'я, а радше залякували людей.

Жорстка позиція радянської влади щодо греко-католицького духовенства у Закарпатті зовсім не означала, що останнє не готове було співпрацювати з радянською владою. Єпископ Т. Ромжа після звільнення Закарпаття радянськими військами відвідав Народну Раду, де заявив про лояльність греко-католицької церкви до влади і закликав священнослужителів до участі в суспільному житті³⁵. Проте влада потребувала не лояльності греко-католиків, підпорядкованих зарубіжному, антирадянськи налаштованому центрові, а їх переходу у православ'я.

Після вбивства Ромжі у квітні 1948 року греко-католицькі священники та голови церковних рад були викликані до Ужгорода уповноваженим Ради в справах релігійних культів (РСРК) у Закарпатській області Распутьком. Їх зобов'язали приєднатися до РПЦ, позаяк їхні громади не реєструватимуться. Після того, як усі священники відмовилися, на початку 1949 року розгорнулися масові відкриті репресії³⁶. Багато священників, не витримавши тиску і залякувань, приєднувалися

³³ Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 2000. С. 20.

³⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069. Арк. 83, 85, 87.

³⁵ Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946–1949 роках. Сучасність. 1996. № 6. С. 78.

³⁶ Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944 – 1949 роках. Ковчег. 2000. Ч. 2. С. 296.

до РПЦ. Деякі з них пізніше повернулися до лона вже греко-католицької церкви, вже діючої в підпіллі.

З-поміж заходів радянської влади проти греко-католиків було і створення в уніатських парафіях православних «двадцятко», які потім клопоталися про передачу їм греко-католицьких храмів³⁷. Практично греко-католицька церква у Закарпатті була приєднана до РПЦ у серпні 1949 року. Так була ліквідована Ужгородська унія 1646 року.

Слід відзначити, що напередодні Собору та невдовзі після його закінчення, за наведеними у праці Н. Сердюк даними, було заарештовано 350 греко-католицьких священників³⁸, а загалом протягом 1945–1951 років в Україні було заарештовано 556 греко-католицьких священнослужителів. За період 1948–1950 років було закрито 48 монастирів, у яких перебувало понад 1000 монахів³⁹. Інші дослідники, зокрема І. Андрухів і П. Кам'янський, наводять інші, значно менші цифри⁴⁰. Проте загалом цифри вражають. Лише у Львівській області органи МДБ у 1950 році заарештували 35 священників⁴¹. Під тиском влади ті мусили підписувати возз'єднання із православ'ям. Найбільш стійкими в несприйнятті рішень Львівського собору виявилися ченці, насамперед ті, що належали до ордену василіян⁴².

Ліквідація греко-католицизму у всіх регіонах відбувалася неоднаково. Відповідальний редактор «Журнала Московской Патриархии» Шишкін після поїздки Станіславською областю відзначив, що опрацювання церков там відбувається повільніше, ніж у Львівській області⁴³. На Станіславщині (пізніше – Івано-Франківщині) греко-католицизм зберігав свої позиції найміцніше аж до початку перебудови.

Знищення греко-католицьких структур в УРСР нерідко розглядалася дослідниками як акція русифікації західноукраїнських областей⁴⁴. Зокрема, П. Панченко зауважував, що в справі русифікації краю РПЦ відводилася

³⁷ Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. С. 120.

³⁸ Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України // Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). К.: Укр. вид. спілка, 2003. С. 66.

³⁹ Сердюк Н. Назв. праця. С. 69.

⁴⁰ Андрухів І., Кам'янський П. (отець). Назв. праця. С. 322.

⁴¹ ЦДАГО України. Ф 1. Оп. 24. Спр. 783. Арк. 49.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84. Арк. 26.

⁴³ ЦДАВО України. Ф 4648. Оп. 1. Спр. 239. Арк. 70.

⁴⁴ Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону. Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: Зб. наук. пр. Полтава, 1998. С. 104–107.

«особлива, далеко не другорядна роль»⁴⁵. Власне, й сама русифікація була не лише метою, а радше інструментом радянизації краю.

Проте слід відзначити, що проголошена ліквідація унії, репресії проти греко-католицького духовенства не означали, що влада повністю позбулася греко-католицизму в УРСР. Костельник у листі до Патріарха Алексія писав, що православними за переконаннями стали не більше половини з греко-католицьких священників, інші це зробили тому, що не бачили іншого виходу із ситуації⁴⁶. І навіть згадана Костельником кількість «добровольців» є значним перебільшенням.

Уповноважений Ради у справах РПЦ в УРСР Г. Корчовий у своїй доповідній записці (від 6 березня 1952 року) до завідувача відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У Я. Пашка зазначав, що в західно-українських областях, особливо в Станіславській, є багато сіл, в яких віруючі не прийняли православних священників⁴⁷. Таких населених пунктів на початку 1950-х налічувалося сотні.

У посланні новопризначеного єпископа Мукачевського й Ужгородського Іларіона від 24 травня 1950 року до православних віруючих Закарпаття говорилося, що не всі греко-католики, які навернулися у лоно РПЦ, розпрощалися з нав'язаними Заходом звичками. Тому об'єднання із православ'ям для них виявилось неповним⁴⁸. У викреслених цензорами рядках зазначалося: «Ще до цих пір колишні греко-католики продовжують звичаї та обряди Західної римо-католицької церкви. Звідси серед староправославних проявилася обережність в спілкуванні з возз'єднаними уніатами, що доходить у багатьох випадках до ворожнечі як з однієї, так і з іншої сторін»⁴⁹. Кожна зі сторін сприймала іншу як єретичну, неправильну з погляду сповідання віровчення і виконання обрядових дій.

Уповноважений Ради в справах Російської православної церкви (РС РПЦ) у Тернопільській області К. Куліченко у звіті за IV квартал 1947 року повідомляв: «...Духовенство колишнє уніатське, серед населення авторитетне, православне духовенство авторитетом не користується. До православного духовенства віруючі відносяться з недовірою, висповідатися надають перевагу в церкві, в котрій служить колишній

⁴⁵ Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону. Християнство і культура: історія, традиції, сучасність: 36. наук. пр. Полтава, 1998. С. 106.

⁴⁶ Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941–1946 рр.). Галичина. 2000. № 4. С. 70.

⁴⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1950. Арк. 4.

⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 61. Арк. 9.

⁴⁹ Там само. Арк. 9–10.

уніатський священник, особливо заможніша частина населення...»⁵⁰. У с. Клювинці Копичинецького (тепер Гусятинського) району цієї ж області призначений 1948 року на парафію священник Фесюк прослужив лише два місяці і перейшов до іншого села, позаяк віруючі бойкотували його: «...В церкву не ходили, називали “московським попом” і навіть ходили під вікнами підслуховувати, чи не розмовляє він російською мовою...»⁵¹. Як бачимо з наведених прикладів, багато греко-католиків не бажали відмовлятися від греко-католицизму.

Багато греко-католицьких священників прилюдно виступали проти приєднання до РПЦ, в т. ч. і в проповідях. Приміром, священник із с. Якимів Новомилятинського району Львівської області С. Цибран закликав віруючих не відвідувати ті храми, де священники перейшли у право-слав'я, та триматися своєї віри. Священник із с. Деревляни Новомилятинського району Львівської області П. Задворняк заявляв: «Ми греко-католики, своїй вірі не зрадімо. Тримайтеся міцно. Забороняю Вам сповідатися у священників, котрі перейшли у православ'я»⁵². Таких прикладів документи радянських органів влади містять чимало.

Чимало греко-католицьких священників, які «возз'єдналися» з РПЦ, не поспішали «оправославлювати» свою духовну практику. Їхні настрої відображає, зокрема, заява благочинного Чинодіївського округу Дюрка на параді благочинних Мукачівсько-Ужгородської єпархії (жовтень 1950 року): «Викорінення латинських нововведень, які суперечать догматам і духу православної церкви, не є сьогодні головним... Народ звик до існуючих обрядів, і ми маємо бути задоволеними, що він до нас ходить, а не змінювати обряд і цим відштовхувати його від церкви». Інколи «возз'єднані» священники проявляли відкрито ворожі настрої щодо РПЦ. Так, тимчасовий виконувач обов'язків благочинного Рахівського округу в Закарпатті заявив священнику Соколовичу: «Ти слухай, нас тільки двоє залишилося в Рахівському окрузі, і я думаю, що ти не такий, яким себе виявляєш. Ти підлабузнюєшся батюхам-кацапам, яким не місце в Закарпатті. У мене серце болить, що їх у недалекому майбутньому вбиватимуть як бліх, повір, що бажаю напитися їх крові»⁵³.

Не відмовлялися від чернечого життя і ченці ліквідованих монастирів. Так, у с. Ясень Рожнятівського району троє черниць

⁵⁰ Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. С. 116–117.

⁵¹ Там само. С. 121.

⁵² Сердюк Н. Назв. праця. С. 67.

⁵³ Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. С. 138.

ордену василіянок 1948 року відновили покинутий дім і оселилися там, ведучи чернече життя. Їм надавали матеріальну допомогу деякі місцеві жителі⁵⁴. Пізніше греко-католицькі ченці стали вагомим фактором збереження греко-католицизму в Україні.

Після Львівського собору і ліквідації більшості греко-католицьких громад та монастирів деякий час (до 1950 року) Гошівський монастир був єдиним діючим центром, що об'єднував греко-католиків. Під час свят у Гошеві збиралося 15–20 тис. віруючих⁵⁵.

Поступово релігійне життя греко-католиків набиало інших форм. Поширеними ставали підпільні богослужіння, які здійснювали священники. Водночас вірні греко-католицизму віруючі збиралися для спільних молитов і без їхньої присутності, інколи за участю дяків, а то й без них. У повідомленні настоятеля православної парафії селища Солотвина Рахівського району Закарпатської області протоієрея В. Кишки вказується, що уніати збиралися на приватних квартирах у цьому та сусідніх селищах й агітували народ не відвідувати православної церкви, позаяк вона «єретична» і «язичницька»⁵⁶.

Ось як відбувалися підпільні служби в греко-католиків за описом історика Я. Стоцького: «Підпільні відправи проходили вранці або вночі за зачиненими дверима і заштореними вікнами. Кількість вірних на них налічувала від кількох чоловік до кількох десятків. Переважали в основному жінки... Служби Божі переважно читалися старослов'янською мовою, включаючи коротку проповідь священника про вірність УГКЦ і надію на її визволення з катакомб. На службі Божій вірні мали змогу висповідатися і причаститися... Не всі священники з підпілля займалися катехизацією. Цю важливу справу у більшості випадків взяли на себе сестри-монахині, натомість священники вже тільки давали першу Святу Сповідь і перше Святе Причастя. Але справа катехизації, починаючи з 1960-х років, набула процесу безперервного і щораз ширшого»⁵⁷. Греко-католицькі священники, не маючи змоги охопити духовною діяльністю населення, радили відвідувати костьоли, де в закутках вони таємно сповідали та причащали віруючих. Літургія, яку передавало радіо Ватикану, поступово входила в життя греко-католиків і ставала «чи не обов'язковою щоденною і щосвяточною літургією»⁵⁸

⁵⁴ Сергійчук В. Нескорена церква.: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. С. 381.

⁵⁵ Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ Ст. Україна соборна. Зб. наук. Ст. 2005. Вип.2. С. 375.

⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 147. Арк. 89.

⁵⁷ Стоцький Я. Назв. праця. С. 131–132.

⁵⁸ Там само. С. 132.

Загнаними в підпілля греко-католики брали не лише участь в богослужіннях, а й не відмовлялися і від виконання релігійних обрядів життєвого циклу: хрещення, вінчання та поховання. Священник І. Нагаєвський писав: «Українську церкву загнано в катакомби. Скриті священники почали хрестити дітей, вінчати молодих супругів та уділяти хворим Найсвятіші Тайни, а померлому кладуть на домовину груд землі, що над нею в укритті відправляє священник похоронний обряд. Католицька Ієрархія, що діє в катакомбах, застосовувала всі досвіди і практику первісної Християнської Церкви під час поганських переслідувань»⁵⁹. Ця характеристика стосувалася і Галичини, й Закарпаття.

Ось ще один типовий приклад підпільного обрядового життя греко-католиків, що стосується 1948 року, Священник Погорецький із Тернопільської області повідомляє: «...Віруючі сіл Трибухівці, Цвітова, Медведівці, Новоставці і Пилява були колись греко-католицької віри і такими хочуть залишитися. Настрашені Ватиканом і бандерівцями, вони не хочуть утримувати чужого їм вірою православного священника. Хрестити новонароджених дітей чи вінчатися йдуть у інші церкви, тобто туди, де священники не признаються, що вони визнали православ'я...»⁶⁰. Загалом можна стверджувати, що на долю греко-католицького духовенства у той період припадало чимало виконаних обрядів у Західній Україні, які не фігурували в жодній статистиці.

2. Релігійне життя греко-католиків в хрущовську добу

Хрущовська відлига, повернення із таборів та заслання греко-католицьких священників спричинили поживлення підпільної діяльності греко-католицької церкви. Митрополит Йосиф Сліпий на слідстві у серпні 1958 року зазначав, що більшість священників і ченців, які не визнали рішень Львівського собору 1946 року, діють нелегально, підтримують одне з одним зв'язок і справляють враження згуртованої організації. Він стверджував, що у разі легалізації греко-католицької церкви підпілля готове до того, аби вона наступного ж дня розпочала свою діяльність. Митрополит визнав, що у Львові та с. Яхторів діє нелегальний жіночий монастир «Сестер милосердя», є кілька нелегальних груп монахинь конгрегації «Служебниць», ордену Святого Йосифа «Йосифіток» та близько двох тисяч священників⁶¹.

⁵⁹ Цит. за: Войналович В. А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму/ Історія України: Маловідомі імена, події, факти (36. ст.). 2001. Вип. 19. С. 348.

⁶⁰ Стоцький Я. Назв. праця. С. 121.

⁶¹ Сердюк Н. Назв. праця. С. 74–75.

Щоправда, частина останніх не займалася здійсненням обрядів, відійшовши від виконання своїх функцій.

Характеризуючи діяльність греко-католицького духовенства того періоду, В Марчук відзначав: «Так звані “старі” священники, висвячені до 1946 р., визнавали верховенство єпископів своєї дієцезії, тобто як і раніше в легальних умовах. Висвячені в підпіллі підпорядковувалися тим єпископам, які їх висвятили. Священники діяли самостійно, причому майже ніхто не працював у рідних місцях»⁶². Багато греко-католицьких священників за сумісництвом працювали на різних підприємствах, у державних закладах⁶³. Отже, бачимо, що радянська влада не зміла повністю зламати греко-католицьке духовенство.

У селах Галичини, де не було діючих православних церков, місцеві громади віруючих часто «опинялися в руках невоз’єднаних». Це засвідчував єпископ Львівський і Тернопільський у своїй доповіді про діяльність греко-католицьких священників у 1961 році. У Бродівському благочинні існувала група сіл колишнього Підкаменського району – так звана пеняцька група, де церкви не були реєстровані й де не було жодного православного священника: Маркопіль, Вербівчик, Орхівчик, Звижень, Лукавець, Чепелі, Шишківці, Пеняки, Батьків. Ці населені пункти опинилися в руках невоз’єднаних священників. Називалися також села Попівці, Нем’яч, Кутище та Яснище. Через нестачу тут православних священників не було можливості протистояти діяльності греко-католицьких священнослужителів⁶⁴. Нелегально виконували релігійні обряди і греко-католицькі священники на Закарпатті – уповноважений у справах РПЦ в УРСР П. Ходченко згадував Ороса, Миргитича, Ченгері та інших⁶⁵.

В окремих місцях навіть постерігалася тенденція відходу від православ’я і повернення до греко-католицизму. Так, під впливом греко-католицьких священників Зайця, Мартинюка і Месака із м. Заліщиків віруючі припинили відвідувати православну церкву в с. Добрівляни. Священник цієї парафії отець Снятович у скарзі архієпископу Львівському і Тернопільському Миколаю (1967 р.) писав: «В Заліщиках під час моєї роботи як пароха не було жодного хрещення і вінчання. Хрестять і вінчають в о. Зайця. У Вербну неділю щорічно він святить

⁶² Марчук В. Українська греко-католицька церква в 1946 – 1987 роках. Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність. 2000. Вип. 7. С. 560.

⁶³ Див.: ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 322. Арк. 18–19, 20, 23.

⁶⁴ Там само. Арк. 19–20.

⁶⁵ Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті. Людина і світ. 1999. № 1. С. 38.

лозу в себе вдома. Всі несуть до нього, а до Добровлян мало хто йде із Заліщиків»⁶⁶.

Попри закриття монастирів, чимало греко-католицьких ченців і черниць продовжували свій чернечий спосіб життя. У довідці уповноваженого у справах РПЦ в Івано-Франківській області Атаманюка від 13 березня 1964 року вказується, що близько 160 осіб не змирилися з ліквідацією монастирів і почали групуватися за ознаками монастирського ордену, жити у приватних квартирах і дотримуватися свого статуту. Із цими людьми встановлювали зв'язок греко-католицькі священники і використовували їх у своїй місіонерській діяльності. На середину 1960-х років «таке явище, – як зазначається у довідці, – у значно меншій мірі і зараз спостерігається в окремих районах області»⁶⁷. Схожа ситуація також спостерігалася на Львівщині, Тернопільщині і Закарпатті.

За свідченням заступника начальника управління КДБ при РМ УРСР Калаша від 28 листопада 1963 року на цей час в УРСР проживали 374 греко-католицьких священники і 499 ченців і черниць. У документі зазначалося, що багато колишніх уніатських ченців займаються суспільно корисною працею, але продовжують виконувати чернечі обітничі й вести чернече життя. У квартирах, де вони зазвичай проживають групами, обладнані каплиці, і греко-католицькі священники відправляють у них богослужіння. Ці групи фактично були нелегальними греко-католицькими монастирями. Лише у Львівській області було виявлено 12 таких груп (до 200 осіб), у Тернопільській – 15 (понад 50 осіб)⁶⁸. Очевидно, що подані цифри внаслідок підпільної діяльності греко-католиків неточні і свідчать лише про структури та духовенство, діяльність яких була відома органам влади.

Загалом лише на території Івано-Франківської області на 1 листопада 1963 року влада мала інформацію про 55 колишніх священників греко-католицької церкви, які відмовилися перейти у православ'я, і 105 колишніх черниць із греко-католицьких монастирів, ліквідованих протягом 1946–1948 років⁶⁹. Деякі з них продовжували активну релігійну діяльність. Зокрема, у документі за підписом уповноваженого Ради в справах РПЦ у Івано-Франківській області Атаманюка від 2 листопада 1963 року йшлося про шістьох із них: вони зустрічалися з іншими священниками та черницями, котрі проживали в Галичині та Закарпатті. Уповноважений зазначав, що їхні дії та поведінка свідчать

⁶⁶ Стоцький Я. Назв. праця. С. 252.

⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 64.

⁶⁸ Сергійчук В. Назв. праця. С. 401–402.

⁶⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2527. Арк. 161.

про вірогідність існування греко-католицького підпілля⁷⁰. Деякі з них зазнали репресій (наприклад, священник Василик, який нелегально справляв служби в с. Надорожна Тлумацького району Станіславської області, був засуджений 1961 року⁷¹).

Багато колишніх греко-католицьких священників продовжували зберігати вірність своїй колишній вірі, формально вважаючись православними. Приміром, благочинний Миколаївського району Дрогобицької області Драч наприкінці 1950-х років заявляв, що близько половини духовенства благочиння не ставиться щиро до православ'я⁷². Деякі священники із колишніх греко-католиків, що прийняли православ'я, давали греко-католикам таємні клятви про зречення православ'я, проте залишалися працювати в православних парафіях. Траплялися випадки, коли, вийшовши на пенсію, православні священники знову приєднувалися до греко-католиків, як, наприклад, колишній настоятель церкви у Дрогобичі Бубняк⁷³.

У 1960-х роках було кілька етапів активізації діяльності греко-католиків, зокрема у 1962–1963 роках перед Ватиканським собором⁷⁴. Вони намагалися привернути увагу Заходу до своїх проблем.

Для своїх релігійних цілей греко-католики використовували різні приміщення, зокрема й каплиці. Єпископ-ординарій УГКЦ М. Колтун згадував про одну з підпільних каплиць, яка була закладена в їхньому будинку. На богослужіння там збиралися дорослі та діти. «...Було страшенно небезпечно, але ми зростали саме в такій атмосфері. Свято наставало, коли до нас вдалося дістатися священникам...»⁷⁵. Із такою ж метою за одну ніч було споруджено каплицю в лісі за п'ять кілометрів від селища Болехів Станіславської області. Вона була обладнана культовими предметами⁷⁶, і біля неї періодично збиралися віруючі для богослужінь.

У 1960-х роках нелегально діяли й греко-католицькі храми. Згідно з доповідною запискою заступника уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР М. Гладаревського від 20 грудня 1961 року,

⁷⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2527. Арк. 165.

⁷¹ Бажан О. Г. Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в Україні в 60–80-х рр. Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.). 1997. Вип. 2. С. 180.

⁷² Сергійчук В. Назв. праця. С. 309.

⁷³ Там само. С. 406.

⁷⁴ ЦДАВО України. Ф 4648. Оп. 1. Спр. 422. Арк. 65.

⁷⁵ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 55.

⁷⁶ Сергійчук В. Назв. праця. С. 382, 386.

на 20 листопада 1961 року лише на території Станіславської області існувало 34 греко-католицьких церкви⁷⁷.

Часто православні храми у Галичині та Закарпатті, як і в повоєнний період, слугували одночасно (але підпільно) і греко-католикам. У доповідній записці про результати перевірки роботи уповноваженого Ради у справах РПЦ у Тернопільській області (травень 1960 року) вказувалося, що в селах Підгайчики, Жуківці, Осташівці та інших священники зберегли у православних храмах католицькі обряди та культове начиння, зокрема знамена. «Ці факти, – зазначалося у записці, – дають підставу гадати, що деякі уніатські священники, формально визнавши православ'я, використовують православну церкву як ширму для прикриття проповідування католицизму. Відомо, наприклад, що священник Дубицький (колишній уніат, с. Ланівці Борщівського району) відкрито здійснює богослужіння у церкві по-католицьки і за богослужінням згадує Папу Римського»⁷⁸. Відомі такі випадки й у інших західно-українських областях.

Продовжували проводитися підпільні греко-католицькі богослужіння у приватних будинках. В інформації уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР Г. Пінчука від 28 жовтня 1961 року вказувалося: «...Священник-монах колишнього Гошівського монастиря Болехівського (тепер Долинського. – Б. П.) району Станіславської області Дуда поселився в с. Гошів у вдови... Дім Дуди відвідують лише два чоловіки – колишні дяки-уніати. Ці дяки, спілкуючись з населенням, підбирають для нелегальних релігійних служб будинки, куди запрошують у призначений ними день і час невеликі групи своїх прибічників, а потім приводять туди Дуда. Служби відправляються о 5–7 годині ранку чи пізнім вечором, а інколи і вночі. Служба триває 20–30 хвилин, а потім всі поступово розходяться»⁷⁹. В умовах підпілля греко-католики користувалися всіма можливими засобами для задоволення своїх релігійних потреб.

Траплялося, що греко-католики, які зберегли відданість своїй вірі і релігійній традиції, відвідували римо-католицькі храми. У звіті про роботу уповноваженого Ради в справах релігійних культів в УРСР за 1961 рік вказується: «Папа поставив вимогу скоротити час кожної меси з метою охоплення більшої кількості віруючих – скоротили. Запропонував обслуговувати (сповідати, причащати, хрестити, вінчати) уніатів українського походження, які не знали навіть молитов польською мовою, – стали обслуговувати. Ксьондз Хомицький,

⁷⁷ Сергійчук В. Назв. праця. С. 384.

⁷⁸ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5205. Арк. 172.

⁷⁹ Сергійчук В. Назв. праця. С.380.

наприклад, обслуговує і таких віруючих, які необхідну молитву можуть вимовити лише церковно-слов'янською мовою. Прикладу Хомицького слідують й інші ксьондзи»⁸⁰.

У середовищі греко-католиків виник релігійний рух покутників, який мав виражений сектантський характер. Його ініціатором став, після повернення з таборів, колишній греко-католицький священник Г. Солтис. (Дехто з дослідників і радянських чиновників називав його священником-самозванцем – П. Б.). Із 1954 року він і його наближені поширювали чутки про появу Божої матері на Івано-Франківщині, про чудодійне джерело з-під гори, на яке вона вказала (с. Середне Калуського району) і водою з якого можна зцілитись, та інші. Покутники стояли в жорсткій опозиції до радянської влади і гостро критикували греко-католицьке духовенство, навіть Папу Іоана ХХІІІ⁸¹.

Акт, складений Солтисом, повідомляв, що 22 лютого 1954 року одній жінці з'явилася Божа мати й вказала, що з під гори (с. Середне – прим. П. Б.) витікає чудодійне джерело, водою з якого можна зцілювати. В акті вказувалося, що Божа мати прийшла врятувати український народ, який живе в часи антихриста. Солтис також виступав проти постанов Львівського собору 1946 року і нападав на греко-католицьке духовенство, яке звинувачував у відступництві від католицизму⁸². Позаяк у документі згадувалася смерть Папи Пія ХІІ, який помер 1958 року, то, очевидно, що текст документу був написаний після цієї дати.

В одній із заяв покутників до влади вказувалося, що Папа Пій ХІІ перед смертю передав своє благословіння і владу апостольської столиці на Середнянську гору. Відзначалося, що «св. Середнянська Гора – це гора Хорин, на якій в Старому Завіті Господь промовляв до Мойсея...»⁸³. У заяві вказувалося, що Божа матір вказала «назначувати знаками св. Христа посвяченого через Середнянських священників крейдою з чотирьох сторін вікна і двері домів і забезпечити їх посвяченою восковою свічкою, бо тільки так дома оцілюють, коли перейде, як колись в Єгипті, Ангел Смерті»⁸⁴. Греко-католицькі священники, які 1958 року виступили проти середнянського чуда,

⁸⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5488. Арк. 30.

⁸¹ Див.: ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2570. Арк. 105–108; ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 34–36; Спр. 449. Арк. 23–24; Пашенко В. Гнат Солтис: Сторінки ненаписаної біографії. Людина і світ. 2002. № 3. С. 47–54 та ін.

⁸² Григор'єв Ю. М. Бузувіри. Львів: Каменяр, 1974. С. 49–50.

⁸³ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446. Арк. 34.

⁸⁴ Там само. Арк. 36.

характеризувалися заявою як такі, що «перестали бути католицькими священиками...»⁸⁵.

Після другого арешту Г. Солтиса керівництво рухом перейшло до колишнього греко-католицького священика А. Поточняка. На відміну від Солтиса, він поширював у середовищі руху ідею, що Папа Римський підтримує їх⁸⁶. Йому належить також назва «покутники».

Слід відзначити, що різке несприйняття покутниками радянських суспільних норм було викликане насамперед тим, що радянська влада пригнічувала релігію та віруючих. Це й зумовлювало негативне ставлення покутників до радянських органів влади, радянської системи освіти тощо. Їхня поведінка нагадувала вірян, що належали до інших невеликих релігійних течій, чия антагоністичність щодо владних інституцій і низки соціальних цінностей різко послабилася після падіння радянської системи.

3. Релігійна поведінка греко-католиків у період «застою»

Період із середини 1960-х до середини 1980-х років характеризується певним послабленням втручання держави в суто релігійні справи. Антирелігійні тенденції, що виявлялися у кінці 1950-х – на початку 1960-х років, продовжували розвиватися у м'якшій формі. У грудні 1964 року (вже одразу після усунення М. Хрущова від влади) Верховний Суд СРСР за участю КДБ провів спеціальну нараду з питань порушення «соціалістичної законності» щодо віруючих. Голови верховних судів союзних республік отримали доручення вивчити відповідні кримінальні справи 1962–1964 років. У січні 1965 року Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих»⁸⁷. А 13 серпня 1965 року аналогічну постанову прийняла Президія Верховної Ради УРСР⁸⁸,

На початок правління Л. Брежнєва припадає і певна активізація діяльності греко-католицького духовенства і віруючих. Деякі греко-католицькі священики, випробовуючи «толерантність» радянської влади, відкрито відправляли літургію по неділях та святах у недіючих храмах. До серпня 1967 року греко-католики в Галичині «відкрили» близько 200 храмів. Зустріч голови Президії Верховної Ради СРСР М. Підгорного із Папою Римським Павлом VI 30 січня 1967 року

⁸⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446 Арк. 34.

⁸⁶ Григор'єв Ю. М. Назв. праця. С. 58–59.

⁸⁷ Пашенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. С. 101.

⁸⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448. Арк. 13.

давала віруючим сподівання на легалізацію греко-католицької церкви⁸⁹. Проте недовгі очікування греко-католиків легалізації своєї Церкви знову змінилися їхньою багаторічною нелегальною релігійною діяльністю.

Восени 1968 року після придушення «празької весни» розпочалися нові репресії. Вони не були, однак, тривалими і їх метою було зупинити активізацію діяльності греко-католиків. Впродовж кінця 1960-х років було здійснено обшуки й допити багатьох греко-католицьких священників⁹⁰. Цей наступ був зумовлений їхньою активізацією в Україні, яку, крім згаданих вище причин, спричинила і легалізація греко-католицької церкви в ЧССР 13 червня 1968 року.

Рада в справах релігій при РМ СРСР у квітні 1969 року зазначала: «Особливість Закарпаття і в тому, що ця область – прикордонна... Тут же широко розповсюджуються чеські “ліберальні” газети та інші видання, що допускають наклеп на соціалізм, займаються вихваланням релігійних свобод у Чехословаччині, пропагують благородство Дубчека, який дозволив відновити уніатську церкву. Під впливом цієї пропаганди деякі священники самі проводять обробку віруючих, закликають їх кидати православ'я і переходити в унію»⁹¹. Подіями в Чехословаччині пояснював активізацію греко-католиків наприкінці 1960-х років й екзарх України митрополит Київський і Галицький Філарет⁹². Прикметно, що із шести священників, направлених із СРСР до Чехословаччини для утвердження православ'я перед подіями 1968 року, четверо перейшли в унію⁹³. Активізація греко-католиків у цей період спостерігалася не лише в Закарпатті, а також у Галичині.

У цьому контексті цікаво простежити настрої духовенства та віруючих. Так, після подій у Чехословаччині колишній греко-католицький священник із с. Середнє Ужгородського району намагався переконати православного священника залишити православ'я і наслідувати приклад словацьких священників, а інший колишній греко-католицький священник відкрито закликав віруючих: «У Словаччині

⁸⁹ Літопис голоти України. Т. 2. Репресована церква / Всеукраїнське т-во політв'язнів і репресованих та ін.; редкол.: В. Цветков (гол. ред.), Ю. Борещ, І. Вжесневська та ін. Дрогобич: Відродження, 1994. С. 312.

⁹⁰ Митрополит Володимир (Стернюк). Львів, 1991. С. 27–28.

⁹¹ Дмитрук В.І. Ініціативи української громадськості щодо відновлення греко-католицької церкви в кінці 1960-х років. Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. Ст.). 2005. Вип. 32. С. 375.

⁹² ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 170. Арк. 52.

⁹³ Там само. Спр. 83. Арк. 9.

народ уже прогнав бандитів Алексія і ви облиште чортослів'я поки не пізно»⁹⁴. Такі настрої побутували й у середовищі пересічних віруючих.

Протягом 1970–80-х років греко-католицька церква продовжувала духовно впливати на населення Західної України. На нашу думку, на Івано-Франківщині греко-католицька церква мала сильніші позиції порівняно з іншими західноукраїнськими областями. Її вплив у другій половині 1970-х років був особливо сильним у містах Івано-Франківську, Коломиї, Долині, селах Бубнице, Церковна, Танява, Гошів, Белеєв Долинського району, Прибилів, Надорожна, Бортники, Гостів Тлумацького району, Кліщівка і Помонята Рогатинського району, Гарновиця і Клубівці Івано-Франківського району, в деяких селах Галицького і Косівського районів⁹⁵.

Одним із центрів катакомбної греко-католицької церкви на теренах Західної України було с. Надорожна Тлумацького району Івано-Франківської області. Єпископ П. Василик зазначав: «Через те село перейшли тисячі людей різного віку, різного стану. Там люди гуртувалися. За часів Андропова Церкву нашу безжалюно нищили, але Надорожна все одно залишалася центром. У хатах, у надорожнянських лісах безліч народу молилося. Це життя духовне мало продовження. Тож наша Церква не мовчала. Значить, вона тепер не воскресла, бо вона ніколи не вмирала, вона лише вийшла з підпілля із великими потужними силами. У підпіллі виникла нова ієрархія, нові священники»⁹⁶.

У цей час мережа греко-католицького духовенства продовжувала залишатися доволі значною. У звіті уповноваженого РС РПЦ при РМ СРСР в УРСР за 1964 рік щодо діяльності греко-католиків (від 3 березня 1965 року) зазначалося, що на 1 січня 1965 року було виявлено понад 400 колишніх греко-католицьких священників і понад 700 ченців і черниць із ліквідованих греко-католицьких монастирів⁹⁷.

За іншими радянськими документами, на середину 1965 року в Західній Україні було близько 350 невоzz'єднаних священників-уніатів, із них у Закарпатській єпархії – 130 (2 – активно діючих), в Івано-Франківській – 40 (25 – активно діючих), у Львівській – 177 (124 у Львівській області і 53 у Тернопільській), з яких активно діяли – 53 (33 – на Львівщині і 20 – на Тернопільщині)⁹⁸. Ці цифри, як правило, були занижені. Частина греко-католицьких священників не була

⁹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 183. Арк. 33.

⁹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 52. Арк. 68–69.

⁹⁶ Качур В. Політ над світом пам'яті та мрій: Сучасна релігійна публіцистика. Львів: Радіо «Воскресіння», 2001. С. 11–12.

⁹⁷ Сергійчук С. Назв. праця. С. 405.

⁹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 459. Арк. 16.

«викрита», тому дані, які фігурували у документах уповноважених, часто змінювалися, і не в бік зменшення, а навпаки – збільшення. До того ж у різних документах інформація за цей самий час не завжди збігалася.

За досліджуваний період греко-католицькі єпископи висвятили в сан священників чимало людей. За даними радянських органів (на 1986 рік), лише за останні 10 років – 25 осіб⁹⁹. Ці цифри, як і дані про кількість греко-католицьких священнослужителів і ченців, не повністю відповідали дійсності. Вони були радше свідченням поінформованості влади.

На 1 жовтня 1968 року лише на Івано-Франківщині проживало близько 230 ченців УГКЦ¹⁰⁰. Із них місце перебування 147 ченців не було відоме радянській владі. Хоча греко-католицькі монастирі ліквідували, в області існували осередки чернечого життя. Це були населені пункти, де проживало кілька ченців. Між ченцями та черницями розподілялися обов'язки. Якщо в населених пунктах був лише один чернець, він брав на себе всі обов'язки священника УГКЦ. Працевдатні ченці працювали на державних підприємствах та установах, а більшість черниць – у медичних закладах. Займаючись світською діяльністю, ченці намагалися жити згідно зі статутами своїх згромаджень¹⁰¹.

Греко-католицьке духовенство використовувало для своїх цілей і зареєстровані православні храми, де не було священників. У 1968 році зі 126 зареєстрованих православних церков у Тернопільській області, які не діяли через відсутність духовенства, у 102 нелегальні відправи здійснювали греко-католицькі священники¹⁰². Подібна ситуація склалася і в інших західноукраїнських областях, населених прибічниками греко-католицизму.

Упродовж одного-півтора десятиліть релігійна мережа греко-католицької церкви в багатьох регіонах майже не змінилася. Численною греко-католицька мережа залишилася й у другій половині 1970-х років. На одному із семінарів партійних та радянських працівників повідомлялося, що на Львівщині живе 126 греко-католицьких священників, у Закарпатті – 57, на Івано-Франківщині – 47 священників, 97 ченців і черниць, на Тернопільщині – 24 священники і 60 черниць¹⁰³. В Івано-Франківській області на 1 листопада

⁹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2980. Арк. 46.

¹⁰⁰ Вуянко М. Назв. праця. С. 375.

¹⁰¹ Там само. С. 378–379.

¹⁰² Стоцький Я. Назв. праця. С. 252.

¹⁰³ Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1999). К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. С. 37–38.

1978 року було зареєстровано 45 греко-католицьких священників та 117 колишніх черниць¹⁰⁴. За іншим документом, на 20 березня 1977 року тут було виявлено 49 греко-католицьких священників і 127 черниць¹⁰⁵. Ці цифри більш-менш збігалися з даними радянських органів за 1960-ті роки і були занижені. Віковий склад греко-католицьких священників був такий: від 45 до 50 років – 4 особи, від 51 до 60 – 5, від 61 до 70 – 25, більше 70 років – 15 осіб. Із них 21 мали вищу духовну освіту, інші – середню, 11 працювали на різних підприємствах та в організаціях, стільки ж були пенсіонерами, а 27 осіб перебували на утриманні рідних¹⁰⁶. Не зменшувалася кількість греко-католицького духовенства й пізніше. На 1983 рік, за даними радянських органів, в Україні діяло 259 греко-католицьких священників і 463 ченців і черниць¹⁰⁷, що вказувало на те, що радянські антигреко-католицькі дії не були ефективними.

Нездатність влади подолати катакомбну греко-католицьку церкву стала причиною спроби, зиніційованої, очевидно, КДБ, домогтися визнання її у формі «римо-католицької церкви східного обряду» навесні 1978 року. Тоді ж було створено ініціативну групу із п'ятьох священників. За складеним ними проектом статуту, передбачалося проведення богослужіння церковно-слов'янською або українською мовою. У червні 1978 року цей проект було передано в РСР до Москви¹⁰⁸. Реалізація цієї спроби призвела б до більшої контрольованості греко-католиків із боку влади, однак проект не було втілено в життя.

Бувши неспроможним побороти греко-католицизм і намагаючись уникнути росту антирадянських настроїв із боку греко-католицької частини населення, державні органи, знаючи про греко-католицькі богослужіння, часто закривали на це очі. Приміром, 1981 року під час допиту єпископа Іоана Семедія співробітник КДБ лише застеріг, щоб на богослужіння не збиралося більше дванадцяти осіб, інакше вони вважатимуться несанкціонованим мітингом¹⁰⁹. Влада сподівалася, що греко-католицизм, не маючи зареєстрованих релігійних організацій та духовенства, вимре сам по собі.

Місцеві представники влади, не здатні досягнути вагомих результатів у боротьбі з греко-католицизмом, доволі часто применшували значення греко-католицького фактора. Так, у документі «Про ситуацію

¹⁰⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 109. Арк. 1.

¹⁰⁵ Там само. Спр. 52. Арк. 67.

¹⁰⁶ Там само. Спр. 52. Арк. 68.

¹⁰⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403. Арк. 35.

¹⁰⁸ Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1948–1989). Ковчег. 1993. Ч. 1. С. 151.

¹⁰⁹ Коссей Ю. Назв. праця. С. 57.

в середовищі уніатів в області» (Івано-Франківській. – Б. П.) від 1 серпня 1988 року за підписом секретаря Івано-Франківського обкому КПУ І. Посторонка вказувалося, що якщо 1970 року греко-католики становили 16% віруючих, то на середину 1988-го – лише 3,5%¹¹⁰. І тут же йдеться про активізацію греко-католиків¹¹¹.

Розширення видання релігійної літератури РПЦ у цей період теж великою мірою зумовлювалося боротьбою із греко-католицизмом, адже вагома її частка йшла в західні області. Після 1968 року занадто обмежений дозвіл на видання релігійної літератури було розширено, очевидно, щоб зупинити циркуляцію недозволених та нелегальних матеріалів. А опублікована у СРСР література проходила цензуру¹¹². У серпні 1968 року відділ пропаганди й агітації ЦК КПУ підтримав пропозицію уповноваженого Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР в УРСР про видання на замовлення екзархату україномовного православного молитовника (наклад до 100 тис. прим.) та відновлення випуску у Львові щомісячного журналу екзархату «Православний вісник» (наклад – 10 тис. прим.). «Ці видання для віруючих, – зазначалося в доповідній записці завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Шевеля від 10 липня 1968 року, – були б протиставлені ворожій нам літературі, яка різними шляхами розповсюджується уніатами серед населення»¹¹³.

Обрядова діяльність греко-католиків, попри те, що залишалася нелегальною, нерідко була вельми активною і навіть у деяких випадках масовою. Наведемо кілька прикладів проведення нелегальних масових богослужінь. «...На Великдень 1974 року був проголошений “всесоюзний ленінський суботник”... У селі Хлопчиці Самбірського району Львівської області, де ключі від церкви перебували в руках українців-католиків (попри всі намагання сталіністів закрити церкву, її відважно боронили інваліди війни і жінки), вночі з суботи на неділю відбулася великодня відправа. Велику Утреню, Службу Божу, обхід із плащаницею відслужив ієромонах студит Володимир (Василь) Воронівський. Вірних зібралося кілька тисяч (прийшли з сусідніх сіл і приїхали зі Львова). При обході з плащаницею вірні заповнили все церковне подвір’я і освітили його тисячами запалених свічок. А в той час навколо церковної огорожі кілька машин із працівниками КДБ, міліції і партапарату робили свій “обхід”: безперервно об’їжджаючи

¹¹⁰ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3330. Арк. 33.

¹¹¹ Там само. Арк. 32–34.

¹¹² Beeson Tr. Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. Glasgow: Colling Fontana books, 1975. P. 129.

¹¹³ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 42. Арк. 30.

з засвіченими фарами і ввімкнутими сигналами, намагалися викликати паніку. Проте ніхто і не думав тікати»¹¹⁴.

13 серпня 1972 року відбулося богослужіння за участю багатьох людей біля закритої церкви в с. Ліс Яворівського району Львівської області. Перед закритим храмом було «підготовлено» дві каплиці, в одній із них спорудили престол та іконостас святих, а в іншій – престол з іконами¹¹⁵. Уповноважений Ради у справах релігій у Львівській області Винниченко повідомляв: «Віруючих було дуже багато. Встановити кількість було неможливо, оскільки впродовж кількох годин натовпи людей приходили і відходили. Серед віруючих було багато дітей <...>, молоді. Всі вони були святково одягнені, брали участь у молінні»¹¹⁶. В іншому документі зазначалося: «В м. Болехові більше половини віруючих – це самі уніати, які не ходять у православну церкву, всі вони під впливом уніатських священників»¹¹⁷. І далі: «..У свято Успення Богородиці в каплиці в м. Болехові зібралось дуже велике число віруючих із Болехова і з околиці. До цієї каплиці приходять нез'єднані священники, дячки і тут служать молебні, акафісти, деякі частини з Служби Божої співають католицькі, а також за змістом націоналістичні пісні»¹¹⁸. Такі факти були непоодинокі.

В інформації уповноваженого Ради у справах релігій в Івано-Франківській області В. Личенка від 22 березня 1977 року зазначалося, що напередодні великих свят, як правило, вночі, продовжувалися зібрання греко-католиків у храмах, знятих із реєстрації, або біля них у селах Бубнище й Церковна Долинського району, Кліщівка й Помонята Рогатинського району, Надорожна й Бортники Тлумацького району¹¹⁹. Те саме було на Львівщині, Тернопільщині та Закарпатті.

Низку прикладів релігійної діяльності греко-католиків наводить старший інспектор Ради в справах релігій (РСР) М. Божко (1979 рік). У його доповідній записці зазначалося, що греко-католицька церква діє приватно – у більшості випадків богослужіння проводилися нелегально. Вони здійснювалися переважно вночі, були спрощеними та нетривалими. Єпископ Й. Федорик розповів йому, що активісти задалегідь готували місце, куди потім прибував священник. Тут хрестили дітей, вінчали молодих. В обрядах брали участь навіть

¹¹⁴ Літопис голготи України. Т. 2. Репресована церква. С. 278.

¹¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 304. Арк. 64.

¹¹⁶ Там само. Арк. 65.

¹¹⁷ Там само. Спр. 223. Арк. 15.

¹¹⁸ Там само. Арк. 14.

¹¹⁹ Там само. Оп. 7. Спр. 52. Арк. 72.

комуністи, які боялися відкрито відвідувати храм. Часто богослужіння здійснювалися у закритих храмах¹²⁰.

У багатьох місцевостях західноукраїнських областей через нестачу священників віруючі обходилися без них. Так, у с. Бишки Козівського району Тернопільської області жителі зберігали ключі від храму, а «...у неділі і свята старші люди йшли до церкви, молилися звичайно без священника». Це тривало більш ніж 20 років – від 1961 до квітня 1982 року, коли храм було вирішено перетворити на музей¹²¹. В одному з повідомлень, що надійшло на Захід у середині 1970-х років, зазначалося: «В моєму селі немає священника, але люди приходять до церкви кожної неділі і разом з дяком співають утреню та обідню <...>, а на пристіл кладуть засвічені свічки і чашу»¹²². У багатьох поселеннях, де храми були закриті, як відзначалося раніше, віруючі збиралися і молилися біля них¹²³.

Бувало, що греко-католики входили до римо-католицьких громад. У Закарпатті в селах Комарівці і Галочі Ужгородського району колишні греко-католицькі громади приєдналися до римо-католиків; віруючі відвідували костьоли в сусідніх селах, проте, як зазначалося в документі Ради у справах релігій, «свої культові будівлі не залишають»¹²⁴. Віруючі в такий спосіб поступалися власним обрядом на користь віровчення.

У цей період для реалізації своєї віри греко-католики, як і раніше, використовували православні храми. Православний священник с. Ракошин Мукачівського району І. Дранко заявив (1976 року), що в багатьох православних храмах району молитовні зібрання відбуваються за греко-католицькими канонами, подолання елементів греко-католицької богослужбової практики викликає обурення віруючих. Він навів такі приклади: на християнські свята – Трійцю, Благовіщення, Вознесіння – літургії читаються зі збереженням греко-католицьких традицій, а коли одного разу він спробував виконати її по-православному, у храмі почулися погрозові вигуки. Навіть псаломник відмовився від православного молитвослова і використовував греко-католицький¹²⁵. На території православних храмів відбувалася торгівля

¹²⁰ Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. С. 295.

¹²¹ Шагай І. Село Бишки: Історія і Боротьба за Волю. Лондон; Бишки; Чікаго: Видавничий комітет, 2000. С. 105–106.

¹²² Літопис голготи України. Т. 2. Репресована церква. С. 308.

¹²³ Там само.

¹²⁴ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 22. Арк. 131.

¹²⁵ Там само. Спр. 22. Арк. 30.

греко-католицькою атрибутикою (хрестики, календарі, фотоплівки), поширювалася греко-католицька література¹²⁶.

У документі за підписом завідувача відділу пропаганди й агітації ЦК КПУ Л. Кравчука від 2 червня 1982 року вказувалося, що в багатьох православних церквах Городоцького, Нестеровського, Пустомитівського, Старосамбірського та інших районів Львівської області, Богородчанського, Калуського, Рожнятівського, Снятинського та інших районів Івано-Франківської області богослужіння, обряди та інші культові дії здійснюються по-уніатському. У культовій практиці використовувалася греко-католицька атрибутика та богослужбова література, яка містила окремі «націоналістичні» положення¹²⁷. Так, у збірнику «Церковні пісні» було вміщено пісню з такими словами:

- «Боже, послухай благання,
- Нищить недоля наш край,
- В єдності сила народу –
- Боже, нам єдність подай.
- Боже, здійми з нас окови,
- Не дай загинуть в ярмі
- Волю пошли Україні
- Щастя і долю дай їй»¹²⁸.

Власне кажучи, греко-католицька церква була вагомим фактором збереження не лише релігійності, а й національної ідентичності на Заході України.

Греко-католики у цей період активно розмножували й релігійну літературу, що заборонялося радянським законодавством. У доповіді голови Ради в справах релігій при Раді міністрів УРСР М. Колесника «Про заходи з подолання пережитків уніатства у православ'ї» від 22 березня 1982 року зазначається, що лише за останні три роки виявлено і ліквідовано 11 друкарських точок, які нелегально видавали греко-католицькі календарі та літературу, і вилучено понад 20 тис. таких календарів та інші греко-католицькі видання¹²⁹. Як бачимо, наклад нелегальної книжкової греко-католицької продукції був значний.

Цікаво, що греко-католики також підтримували зв'язок зі своєю Церквою через радіопередачі (що систематично велися з Ватикану, Польщі, ФРН, США) та поштовий канал (листування із родичами з Польщі, посилки, передачі і т. і.). Через родичів та знайомих із Польщі привозили літературу (книги, календарі), предмети церковного вжитку,

¹²⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403. Арк. 10.

¹²⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403. Арк. 9.

¹²⁸ Там само. Арк. 10.

¹²⁹ Там само. Арк. 4.

хрестики, медальйони із греко-католицькою символікою, портрети і медальйони із зображенням Папи тощо¹³⁰. Траплялося, що православні священники в Галичині продавали греко-католицькі календарі¹³¹.

Після святкування 1000-річчя хрещення Русі греко-католики значно активізували свою діяльність. Так, 16–17 липня 1988 року прихильники цієї течії зібралися у лісовій місцевості с. Зарваниця Тернопільського району Тернопільської області. Тут були групи віруючих із різних областей, член Комітету захисту Української католицької церкви (УКЦ; тодішня офіційна назва УГКЦ – Б. П.) Гель Лесів, відомий дисидент С. Хмара та інші. Богослужіння здійснював єпископ Василик у супроводі священників¹³². В умовах перебудови віруючі поступово переходили до більш активних дій у спробі відновити діяльність греко-католицьких громад і легальне існування греко-католицької церкви загалом.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи зазначимо, що існування потужного релігійного об'єднання в Західній Україні, що підпорядковувався закордонному центрові, перешкоджало радянській політиці цього регіону. Тому радянська влада здійснила низку кроків, спрямованих на ліквідацію діяльності греко-католицької церкви. У березні 1946 року на фоні розв'язаного терору і репресій проти греко-католицьких духовенства було проведено Собор греко-католиків у Львові, який проголосив про приєднання греко-католицької церкви до РПЦ. Рішення Львівського собору завдали сильних ударів по позиціям греко-католиків у Галичині. На Закарпатті радянська влада щодо греко-католиків діяла подібним чином – методом терору і репресій. Проте дії радянської влади хоча й значно послабили греко-католицьку церкву в Галичині та Закарпатті, однак не змогли її повністю знищити. Загнана в підпілля частина греко-католиків залишалася вірна своїм релігійним традиціям. І навіть в середовищі тих громад, що перейшли в лоно РПЦ, зберігалися окремі греко-католицькі звичаї та обряди. Траплялися випадки, коли греко-католики приєднувалися до римо-католицьких громад. Впродовж катакомбного буття виникла нова церковна ієрархія, з'явилися нові священники.

Упродовж радянського періоду проводилися підпільні богослужіння, які в окремих регіонах відвідували чимало вірян. Найчастіше богослужіння проводилися в приватних будинках, нерідко – у закритих владою храмах; у багатьох поселеннях віряни молилися біля них. Греко-католицьким духовенством здійснювалися релігійні обряди життєвого циклу,

¹³⁰ ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 137. Арк. 209.

¹³¹ Там само. Оп. 5. Спр. 133. Арк. 40–41.

¹³² ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3330. Арк. 14–15.

зокрема хрещення. Загалом на долю греко-католицького духовенства припадала вагома частка виконаних релігійних обрядів, які не фігурували в жодній статистиці. Нескорена жорстокими пригніченнями, певною мірою зберігши свою церковну структуру в підпіллі, греко-католицька церква була не лише вагомим релігійним, а й національним фактором, і швидко відродилася в умовах горбачовської перебудови.

АНОТАЦІЯ

Об'єктом дослідження є розгляд релігійного життя греко-католиків УРСР упродовж періоду від середини 1940-х до середини 1980-х рр. Автор зазначає, що у повоєнний період релігійна політика радянської влади була спрямована на повну ліквідацію греко-католицьких структур, позаяк ця церква становила загрозу для успішного здійснення радянзації Галичини та Закарпаття. Із цією метою 1946 року було проведено Львівський собор, на якому було проголошено про ліквідацію унії. Відзначається, що для проведення успішної ліквідації греко-католицьких структур використовувалися різні засоби, в т.ч. і репресії проти кліру і навіть вбивства. Греко-католицька церква змушена була перейти до підпільної релігійної діяльності. У статті звернуто увагу, що в період хрущовської відлиги внаслідок послаблення тоталітарного тиску в країні, повернення з таборів та заслання багатьох греко-католицьких священників діяльність греко-католицької церкви дещо поживавилася. Проте греко-католики і далі змушені були вести підпільне релігійне життя, позаяк їхній релігійний вибір заперечувався владою. Автор зазначає, що така ситуація спостерігалася і в період «застою», коли в УРСР продовжували нелегально діяти представники греко-католицького духовенства, проводилися підпільні богослужіння, виконувалися релігійні обряди життєвого циклу. У деяких місцевостях вплив греко-католицького духовенства був панівним. Зауважено, що радянська влада, не будучи здатною побороти греко-католицизм і не бажаючи зайвої конфронтації з місцевим населенням, нерідко займала пасивну позицію щодо релігійної діяльності греко-католиків, вважаючи, що греко-католицизм із часом зникне.

Література

1. Літопис нескоренної України: Документи, матеріали, спогади / АН України, Ін-т українознавства та ін.; відп. ред. Я. Лялька. Кн. 1. Львів, 1993. 799 с.
2. Баран В. Влада і церква: 3 історії взаємин у 1945–1965 роках. *Сучасність*. 1995. № 5. Травень. С. 13–28.

3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1640.
4. ЦДАГО України. Ф. 1, Оп. 23. Спр. 4555.
5. Боцюрків Б. Українська Греко-Католицька Церква і радянська держава (1939–1950). Пер. з англ. Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2005. 266 с.
6. Ленчик В. Визначні постаті Української Церкви: Митрополит Андрій Шептицький і Патріарх Йосип Сліпий. Львів: Свічадо, 2001. 608 с.
7. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1638.
8. Божою Милістю Смирений Макарій, єпископ Львівський і Тернопільський, священно-архимандрит Почаївської св.-Успенської Лаври Пастирям і пастві Православної церкви і всім чадам Галичини. Львів, 1945. [4 с.].
9. Андрухів І., Кам'янський В. (отець). Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кінці 30-х – 50-х роках ХХ Ст. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2005. 364 с.
10. Без зерна неправди: Спомини отця-декана Володимира Лиска / Упоряд. і текстологічне опрацювання Л. Купчик. Львів: Каменяр, 1999. 159 с.
11. Галузевий Державний Архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 3. Оп. 145. Спр. 7.
12. Шкраб'юк П. Виноградник Господній: Історія життя о. д-ра Йосифа Кладочного. Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Місіонер, 1995. 280 с.
13. Кириченко О. Є. Уніатська церква: шлях до Львівського собору. *Західна Україна: перше десятиріччя після війни* / АН УРСР, Ін-т історії. К., 1988.
14. Боцюрків Б. Т. зв. «саморозпуск» Української Греко-Католицької Церкви в 1946 р. у світлі розсекречених архівних документів. *Сучасність*. 1998. № 1. С. 106–112.
15. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 84.
16. Костельник Г. Вибрані твори. К.: Вид-во Екзарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1987. 264 с.
17. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 30. Спр. 217.
18. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50-х роках. К.: Пульсари, 2002. 519 с.
19. Діяння Собору Греко-Католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946. Львів: Вид. Президії Собору, 1946. 174 с.

20. Львівський Церковний Собор: Док. і матеріали: 1946–1981. Б.м.: Вид. Патріарха всієї України митрополита Київського і Галицького, 1984. 212 с.
21. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2840.
22. Коссей Ю. Владика Іоанн Семедій – духовний діяч Закарпаття. Ужгород: Закарпаття, 2000. 156 с.
23. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 5069.
24. Волошин Ю. Повернення до православ'я на Закарпатті в 1946 – 1949 роках. *Сучасність*. 1996. № 6. С. 77–84.
25. Бендас Д., отець. Репресії радянської влади проти греко-католицького духовенства на Закарпатті в 1944–1949 роках. *Ковчег*. 2000. Ч. 2. С. 290–299.
26. Пашенко В. Греко-католики в Україні від 40-х років ХХ століття до наших днів. Полтава, 2002. 616 с..
27. Сердюк Н. Катакомбна церква в дії: За матеріалами Державного архіву Служби безпеки України. *Патріарх Йосип Сліпий як визначний український ієрарх, науковець та патріот*: Матеріали Міжнар. наук. конф. (20 вересня 2002 р., м. Київ). К.: Укр. вид. спілка, 2003. С. 65–77.
28. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 783.
29. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО України). Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 239.
30. Панченко П. Ліквідація УГКЦ як акція русифікації західного регіону. *Християнство і культура: історія, традиції, сучасність*: Зб. наук. пр. Полтава, 1998. С. 104–107.
31. Марчук В. Греко-католицька церква в умовах німецького та радянського тоталітаризмів (1941–1946 рр.). *Галичина*. 2000. № 4. С. 66–72.
32. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 1950.
33. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 61.
34. Стоцький Я. Українська Греко-Католицька Церква і релігійне становище Тернопільщини (1946–1989). Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. 432 с.
35. Сергійчук В. Нескорена церква.: Подвижництво греко-католиків України в боротьбі за віру і державу. К.: Дніпро, 2001. 494 с.
36. Вуянко М. Чернецтво Прикарпаття у 40–80-х роках ХХ ст. *Україна соборна. Зб. наук. Ст.* 2005. Вип.2. С. 372–382.
37. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 147.
38. Войналович В. А. Українська Греко-Католицька Церква в останні роки сталінського режиму. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. ст.)*. 2001. Вип. 19. С. 341–351.

39. Марчук В. Українська греко-католицька церква в 1946–1987 роках. *Україна: культурна спадщина і національна свідомість, державність*. 2000. Вип. 7. С. 550–562.
40. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 322.
41. Волошин Ю. «Самоліквідація» Ужгородської унії: До 50-річчя спроби знищення Греко-Католицької церкви на Закарпатті. *Людина і світ*. 1999. № 1. С. 34–38.
42. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 422.
43. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2527.
44. Бажан О. Г. Громадський рух за легалізацію Української греко-католицької церкви в Україні в 60 – 80-х рр. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. Ст.)*. 1997. Вип. 2. С. 180.
45. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. Ч. 2. Полтава, 2001. 732 с.
46. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5205.
47. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 24. Спр. 5488.
48. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 70. Спр. 2570.
49. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 446.
50. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 449.
51. Пащенко В. Гнат Солтис: Сторінки ненаписаної біографії. *Людина і світ*. 2002. № 3. С. 47–54 та ін.
52. Григор'єв Ю. М. Бузувіри. Львів: Каменярь, 1974. С. 47–54.
53. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 448.
54. Літопис голоти України. Т. 2. Репресована церква / Всеукраїнське т-во політ'язнів і репресованих та ін.; редкол.: В.Цветков (гол. ред.), Ю.Борець, І.Вжесневська та ін. Дрогобич: Відродження, 1994. 528 с.
55. Митрополит Володимир (Стернюк). Львів, 1991. 79 с.
56. Дмитрук В.І. Ініціативи української громадськості щодо відновлення греко-католицької церкви в кінці 1960-х років. *Історія України: Маловідомі імена, події, факти (Зб. Ст.)*. 2005. Вип. 32. С. 364–378.
57. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 170.
58. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 83.
59. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 183.
60. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 52.
61. Качур В. Політ над світом пам'яті та мрій: Сучасна релігійна публіцистика. Львів: Радіо «Воскресіння», 2001. 352 с.
62. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 1. Спр. 459.
63. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2980.

64. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1999). К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. 72 с..
65. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 109.
66. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 2403.
67. Боцюрків Б. Українська греко-католицька церква в катакомбах (1948–1989). *Ковчег*. 1993. Ч. 1. С. 123–164.
68. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 3330.
69. Beeson Tr. Discretion and valour: Religion conditions in Russia and Eastern Europe. – Glasgow: Colling Fontana books, 1975. 348 p.
70. ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 42.
71. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 304.
72. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 5. Спр. 223.
73. Шагай І. Село Бишки: Історія і Боротьба за Волю. Лондон; Бишки; Чікаго: Видавничий комітет, 2000. 398 с.
74. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 22.
75. ЦДАВО України. Ф. 4648. Оп. 7. Спр. 137.
76. ЦДАВО України. Ф. 4648.. Оп. 5. Спр. 133.

Information about the author:

Bondarchuk Petro Mykolaiovych,

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Leading Research Fellow at the Department of History of Ukraine
of the Second Half of the Twentieth Century
Institute of History of Ukraine of National Academy
of Sciences of Ukraine
4, Mykhailo Hrushevskiyi str., Kyiv, 01001, Ukraine